

İLÂHÎ MESAJIN ANLAŞILMASINDA ELEŞTİREL DÜŞÜNCENİN ÖNEMİ

Nurullah DENİZER (*)

Öz

İnsana bir hidayet rehberi ve hakikatin aynası olarak gönderilen Kur'ân, bu işlevini yerine getirmek üzere muhtevasında pek çok bilgi barındırmakta, muhatabı olan insanların göstermek istediği hakikati idrak ederek içselleştirebilmesi için deliller getirmekte ve örnekler sunmaktadır. İnsandan istenilen, kendisine sunulan delilleri değerlendirip onların hakikatine hem aklen hem de kalben ikna olmak suretiyle inancını ve sosyal hayatını taklit üzere değil tahkik üzere kurmasıdır. Bu sonuca ulaşmanın ilk adımı, ilâhî mesajda gösterilen deliller üzerinde yoğun bir zihni faaliyet gerçekleştirmekle mümkün olacaktır. Bu nedenle Kur'ân pek çok ayetinde insanları düşünmeye teşvik ederek düşünceye verdiği önemi göstermiştir. Kur'ân'da verilen bilgilerin ve gösterilen delillerin hakikatini idrak etmenin yolunu açacak olan düşünce yüzeysel değil derinlemesine bir düşüncedir ve bu düşüncenin bazı niteliklere sahip olması gerekir. Bu makalede, düşünme eyleminin nitelikli bir ürünle sonuçlanması için sahip olması gereken en önemli niteliklerinden biri olan eleştirel düşüncenin, ilâhî mesajın anlaşılmasındaki rolü ve önemi Kur'ân ekseninde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Bilgi, İman, Düşünce, Eleştirel Düşünce.

Importance of Critical Thinking in the Understanding of the Divine Message

Abstract

The Qur'an, which is sent to the people serve as a guidance and mirror of the truth, contains many information in order to perform this function, and provides evidence and provides examples to internalize by understanding the truth that people who are the respondents want to show. The desire of the human being is to establish an arbitrary faith and not to imitate the faith and the social life by evaluating the evidences presented to its own by persuading the truth. The first step in achieving this result will be to carry out

*) Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri-Tefsir Ana Bilim Dalı, (e-posta: nurullah.denizer@usak.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4731-6585>

an intense mental activity on the evidence shown in the divine message. For this reason, the Quran has shown the importance given to thought by encouraging people to think in many verses. The idea that will open the way for realizing the truth of the information and evidence shown in the Qur'an is not an in-depth thought, but rather an in-depth thought. In this article, the role and importance of critical thinking in the understanding of the divine message, which is one of the most important qualities that the thinking action must have in order to result in a qualified product, will be discussed in the axis of Qur'an.

Keywords: *Qur'an, Knowledge, Faith, Thought, Critical Thinking.*

Giriş

İnsanın en önemli özelliklerinden birisi merak etmesi, sorgulaması ve çevresindeki olguların nedenini ve nasılıni keşfetme arzusudur. Yeryüzündeki mevcudiyetlerinin başlangıcından itibaren insanlar bu özellikleri ile yaşadıkları çevreye dair keşiflerde bulunmuşlar, kendi varlıklarına ve çevrelerine çeşitli anlamlar yüklemişler, yeni bilgiler üretmişler ve medeniyetler kurmuşlardır. Bütün bu süreç içerisinde insanlar bilgi elde etmek için çeşitli kaynaklardan yararlanmışlardır. Bu kaynaklardan birisi hiç şüphesiz insanın yeryüzündeki varlığının başlangıcından itibaren bireysel ve toplumsal hayatın şekillenmesinde etkin rol oynayan din olgusudur. Burada dinden kasıt, ilâhî kaynaklı olan dindir. Allah iletmek istediği mesajları, vermek istediği bilgileri, emir ve yasaklarını, insanlar arasından seçmiş olduğu elçileri vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. İslam dini açısından söylenecek olursa Allah'ın mesajı olan Kur'ân, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) vahiy yoluyla indirilmiş ve onun tarafından insanlara tebliğ edilmiştir.

Kur'ân insanı muhatap alan, onun hem manevî dünyasına yön veren hem de sosyal hayatını düzenleyen ilâhî bir kitaptır. Bu işlevi yerine getirirken o, insana kendisini tanıması ve anlamlandırması için bilgiler vermekte, kendisinin ve evrenin bir yaratıcısı olduğunu haber vermekte ve çeşitli örneklerle bunun delillerini ona göstermektedir. Kur'ân'ın insandan beklediği, bu bilgilerin yardımıyla kendisine bir inanç dünyası oluşturması ve inancı ile uyumlu bir hayat sürmesidir. Zira Kur'ân insanlara bir imtihana tâbî tutulmak üzere yaratıldıklarını bildirmekte¹ ve onlara bu imtihanda başarılı olmak için yapmaları ve uzak durmaları gereken şeyleri öğretmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın insandan beklentisi, doğru kaynaklardan edinilen doğru bilgiye sahip olması, bu bilgi ile kendisine doğru bir inanç dünyası inşa etmesi ve yaşantısını, inancını destekleyecek ve onunla tutarlı olacak bir minvalde devam ettirmesidir.² Birbirinin öncülü-ardılı durumunda olan bu aşamaların istenilen şekilde gerçekleştirilebilmesi için öncelikli olarak ilk adımın sağlam atılması yani doğru bilgiye ulaşılması gerekmektedir.

1) 2/el-Bakara/155; 3/Âl-i 'İmrân/186; 18/el-Kehf/7; 76/el-İnsân/2.

2) Denizer, Nurullah ve diğer., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla İnanç-Eylem Tutarlılığı*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s. 30-31.

Kur'ân insanlara bazı bilgileri doğrudan kendisi vermekte bazı bilgilere ise insanın kendi çabasıyla ulaşmasını istemekte ve bunun için onları teşvik etmektedir. Kur'ân bağlamında değerlendirildiği zaman insanın farklı kaynaklardan bilgi edinebildiği görülmektedir.

Bilgiye sahip olabilmek ve bilgiyi kullanarak yeni bilgiler üretebilmek insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birisidir. Bu özelliği sayesinde insanlık, tarihî süreçte bireysel ve toplumsal olarak terakkî etmiş ve çeşitli medeniyetler kurmuştur. Bu medeniyetlerin kurulmasında, gerek fikrî gerekse teknolojik alanda ilerleme kaydedilmesinin temelinde yatan yegâne unsur bilgidir. İnsan sahip olduğu bilgiyi vasıta kılarak kendisini daha nitelikli, çevresini daha yaşanabilir bir hale getirebilme potansiyeline sahiptir. İnsanın bilgi sahibi olmasına Kur'ân-ı Kerîm'in de son derece önem verdiği görülmektedir. Çünkü insanın yaratıcısını tanıması ve hayatını onun buyruklarına göre şekillendirmesi, bu konulara dair sahip olduğu doğru bilgi nispetince olacaktır.

“De ki: ‘Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!’ Fakat düşünüp öğüt alacak olanlar, ancak akıl sahipleridir.” (39/ez-Zümer/9) ayeti, Kur'ân'ın bilgiye verdiği değeri açıkça göstermesi bakımından dikkat çekmesinin yanında bilgiyi bir üstünlük kriteri olarak bildirmesi açısından da önemlidir. “Allah, Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin.’ dedi.” (2/el-Bakara/31) ayetine göre bilgi insana Allah tarafından verilmiştir. Pek çok müfessir ve İslam düşünürüne göre bu ayette Allah'ın Adem'e isimleri öğretmesi ile kastedilen, eşyaya isim verebilme, onlar arasındaki bağlantıları tespit edebilme, düşünme, öğrenme, öğretme, araştırma, geliştirme ve bilgi üretme melekesinin verilmesidir. Ayrıca âlimlerin çoğunluğu tarafından Hz. Peygamber'e indirilen ilk ayetler olduğu kabul edilen “Yaratan rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (rahmin duvarına yapışmış aşlanmış bir yumurtadan) yaratmıştır. Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren rabbin sonsuz kerem sahibidir.” (96/el-'Alak/1-5) ayetleri de hem bilginin kaynağının Allah olduğuna işaret etmesi hem de insanı bilgi elde etmeye teşvik etmesi açısından dikkat çekicidir.

Bilgi elbette doğru olduğu vakit bir değer kazanmaktadır. Bu nedenle Kur'ân doğru bilgiye sahip olmanın gerekliliğine de işaret etmektedir. “Bilmeyenler, ‘Allah bizimle konuşsa ya da bize bir mucize gelse ya!’ derler. Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti. Onların kalpleri (anlayışları) birbirine benziyor. Biz ayetleri, kesin olarak inanacak bir toplum için açıkladık.” (2/el-Bakara/118); “İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.” (3/Âl-i 'İmrân/66) ayetleri bilgi sahibi olmadıkları konularda fikir yürüten ve tartışan kişileri kınamak suretiyle insanların inanç ve eylemlerinde doğru bilgiyi temel alması ve “Eğer doğru iseniz bana ilimle haber verin.” (6/el-En'âm/143) ayetinde belirtildiği gibi ortaya konulan görüşlerin bir bilgiye dayanması gerektiğine işaret etmektedir. Zira şüpheden arındırılmış doğru ve kesin bilgi, insanın tutum ve davranışlarının da doğruluk ölçütüdür. Kesinliği tespit edil-

memiş, zanna ve tahmine dayalı teori ve kuramların herhangi epistemik bir değeri olmadığı Kur'ân'da "Hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez." (53/en-Necm/28) ayeti ile ifade edilmiştir.

Bilgi, konusuna nispetle fizik ve metafizik bilgi olarak tasnif edilebilir. Bu ayrımın Kur'ân'daki karşılığı gayb ve şehadet âlemidir. İnsan bilgiye sahip olabilme ve bilgi üretebilme özelliğine sahip olsa da onun bu özelliği ile elde edebileceği bilgi sonsuz ve sınırsız değildir. "Ben gaybı da bilmem...sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum." (6/el-En'âm/50), "Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir." (6/el-En'âm/59), "Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a aittir." (16/en-Nahl/77) ve "Yahut gayb kendi yanlarında da onlar (bundan aktarıp) mı yazıyorlar?" (68/el-Şale/47) gibi ayetler insanın gaybı bilemeyeceğini açık bir şekilde haber vermektedir. Fizikî âleme dair bilgilere ulaşma konusunda daha geniş imkânlarla sahip olan insanın, metafizik konularda aynı imkânla sahip olduğu söylenemez. "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: 'Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.'" (17/el-İsrâ'/85) ayetinde metafizik bir varlık olan ruh hakkında insana çok az bilgi verildiği bildirilmiştir. Bu ayette her ne kadar ruh konusu özelinde bilgi sahibi olma sınırlılığında bahsedilmiş olsa da bu ayeti insanlara genel olarak her konuda az bilgi verildiği şeklinde yorumlayanlar da bulunmaktadır.³ Zira Allah'ın sonsuz ilmine nispetle insanın bilgisi her daim sınırlı ve eksik olacaktır. "Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır." (12/Yûsuf/76) ayeti de bilgiye sahip olma konusunda insanların farklı derecelerde olduğunu haber vermektedir.

Kur'ân gayb âleminin bilgisini Allah'a has kılmakla beraber gaybe dair bazı bilgilerin insanlara öğretildiğine de işaret etmiştir. "İşte bunlar gayb haberlerindedir. Bunları sana vahiyle bildiriyoruz. Bundan önce bunları ne sen bilirdin ne de kavmin." (11/Hûd/47) ve "O, gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez. Ancak, (bildirmeyi) dilediği peygamber bunun dışındadır." (72/el-Cinn/26-27) ayetleri insanlara gaybî bilgilerin, Allah'ın seçtiği peygamberler vasıtasıyla ve vahiy yoluyla bildirildiğini haber vermektedir. Kur'ân'ın gayb ile ne kast ettiğini şu ayetlerden çıkarmak mümkündür: "Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösterici bir kitaptır. Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizizden de Allah yolunda harcarlar. Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar. İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır." (2/el-Bakara/2-5), "De ki: 'Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir. Onlar öldükten sonra ne zaman diriltileceklerinin de farkında değildirler.' Ahiret (gününün gerçekleşeceği) hakkında bilgi (peygamberler aracılığı ile) onlara peş peşe gelmiştir. Fakat onlar bu konuda şüphe içindedirler. Daha doğrusu onlar

3) et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân. thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî, Dâr-u hicr, Kahire, 2001, C. 15, s. 73; el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, el-Câmî' li-ahkâmî'l-Şur'ân, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-risale, Beyrut, 2006, C. 13, s. 168.

ahiretten yana kördürler.” (27/en-Neml/65-66) ve “Görmedikleri hâlde Rablerinden korkanlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.” (67/el-Mülk/12) ayetlerinden Kur’ân’da gayb ile kast edilenin vahiy, öldükten sonra diriliş, ahiret hayatı ve cennet-cehennem gibi metafizik alana ait konular olduğu söylenebilir. Buna göre Kur’ân insanların gaybî alanla ilgili sadece akılları ile bilgi edinemeyeceğini, ancak vahyin vermiş olduğu bilgilerle bu alana dair bazı bilgilere ulaşabileceğini söylemektedir. Bu nedenle metafizik konuların salt akıl ile bilinebileceği kabulüne dayalı olan felsefî sistemlerin Kur’ân’a uygun olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte insan, kapıları kendisine sonuna kadar açılmış şahadet âlemine dair elde ettiği bilgilerden hareketle, kendisine verilen vahiyden de yararlanarak ve yine kendisinde bulunan içgörü⁴ yardımıyla metafizik alana dair bazı bilgilere ulaşabilir. Bu elbette bir süreçtir ve bu sürecin başarıyla sonuçlanabilmesi, insanın öncelikle kendisine verilen aklı etkin bir biçimde kullanması ve sürekli bilginin peşinde olması ile mümkün olacaktır.

İnsanın gaybî konuların bilgisini elde etmesi bu denli sınırlanmışken onun şahadet âlemi hakkında bilgi edinebileceği pek çok ayette vurgulanmış ve bu konuda herhangi bir sınır getirilmemiştir. “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.” (3/Âl-i ‘İmrân/190), “(Onlar mı hayırlı) yoksa yeryüzünü oturmaya elverişli kılan, aralarından (yer altından ve üstünden) nehirler akıtan, arz için sabit dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan mı? Allah’tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onların çoğu (hakikatleri) bilmiyorlar. (Onlar mı hayırlı) yoksa, kendine yalvardığı zaman zorda kalmış olana karşılık veren ve başındaki sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hakimleri yapan mı? Allah’ın yanında başka bir ilâh mı var? Ne az düşünüyorsunuz! (Onlar mı hayırlı) yoksa karanın ve denizin karanlıkları içinde size yolu bulduran, rahmetinin (yağmurun) önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderen mi? Allah’tan başka bir tanrı mı var! Allah, onların koştukları ortaklardan çok yücedir, münezzehtir.” (27/en-Neml/61-63) ve “O, yedi göğü birbiri üzerine yarattı. Rahmân’ın yaratmasında bir aykırılık, uygunsuzluk görmezsin. Gözünü döndür de bak, bir bozukluk görüyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar döndür (bak). Göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.” (el-Mülk 67/3-4) ayetleri, insanlara yaşadıkları çevreden edindikleri bilgilerden hareketle Allah’ın yaratma düzeninde herhangi bir aksaklık olmadığı ve buradan da Allah’ın varlığına ve O’nun bir olduğu sonucuna ulaşabileceklerini haber vermekte, bütün bu işaretleri görme hususunda aklını kullanmayanları ise kinamaktadır.

Görüldüğü gibi Kur’ân insanlara gayb ve şahadet âlemine dair bazı bilgiler vermek ve onları, bilhassa şahadet âlemine dair bilgileri elde etmeye teşvik etmektedir. Bu bilgilerin elde edilmesi insanlara hem dünyadaki günlük hayatlarını kolaylaştırmak için yardımcı hem de Kur’ân’ın temel ilkesi olan tevhidin hakikatini kavramaları için delil olacaktır. Bununla birlikte bilginin bu işlevlerinin meydana gelmesi kendiliğinden ol-

4) Kalbî sezgi. Kur’ân-ı Kerim’de çeşitli ayetlerde kalbin akletme yetisine sahip olduğu bildirilmiştir. Bkz. 26/eş-Şu’arâ/88-89, 50/Kâf/37, 7/el-A’râf/179, 22/el-Hacc/46.

mamaktadır. Gerek dışarıdan alınan bilgi (vahiy) gerekse insanın kendi ürettiği bilginin faydalı olması ve bir ürün meydana getirmesi, o bilginin ne anlama geldiğine, nerede ve nasıl faydalı olacağına dair zihnî bir süreç ile yani düşünce ile mümkün olacaktır. Bu nedenle Kur'ân insanlara sadece bilgi vermekle yetinmemiş, bu bilginin etkin, doğru ve faydalı olacak şekilde kullanılmasını sağlayacak olan düşünme eylemine de büyük önem vermiş ve pek çok ayetinde insanları düşünmeye davet etmiştir.

Kur'ân ve Düşünce

Kur'ân'ın son derece önem verdiği aklın bir ürünü olarak kabul edebileceğimiz düşünce; “bir sonuca varmak amacıyla bilgileri, kavramları incelemek, karşılaştırmak ve aralarındaki ilgilerden yararlanarak başka düşünceler üretme işlemi olarak tarif edilebilir.”⁵ Kur'ân tarafından kendisine mükellefiyetler yüklenen insanın bunları hakkıyla yerine getirebilmesi öncelikle özgürce düşünerek kendisine bir yol çizmesi/itikadını şekillendirmesi ve bu çizdiği yolda yürüyebileyecek özgür bir yaşam alanına sahip olmasına bağlıdır. Zira düşünce ve davranış alanında özgürlüğe sahip olmayanların, Kur'ân'ın yönlendirdiği şekilde iman etmesi ve amellerde bulunması beklenemez. Nitekim “Rabbinizden size basiret (idrâk, sezgi ve kalp gözü gibi yetenekler) verilmiştir. Kim bu delillerle hakikati görürse kendi lehine bir iş yapmış olur. Kim de hakikate gözlerini kaparsa zararı kendinedir. Ey Peygamber! Onlara de ki: Ben (zorla inandırmak için) sizin başınıza dikilmiş bir bekçi değilim.” (6/el-En'âm/104) ayeti insanların kendilerine verilen akletme ve idrâk etme melekeleri ile özgürce düşünebileceklerini ve peygamberin, düşünme ve seçme özgürlüklerini kısıtlayarak onları cebren iman ettirme gibi bir görevi bulunmadığını ifade etmektedir. Ayette yer alan ‘başîret’ kavramını Fahreddîn Râzî, insanların kendilerine Allah tarafından gönderilen deliller üzerinde düşünme ve hakikatlerine vâkıf olma melekesi olarak tefsir etmiştir.⁶ Mâtürîdî ise bu ayeti, insanın Kur'ân'da kendisine sunulan delilleri tefekkür, tedebbür ve nazar etmesi durumunda bunların Allah tarafından gönderilmiş basiretler yani hakikati gösteren deliller olduğuna vâkıf olacağı şeklinde açıklamıştır.⁷ Anlaşılmaktadır ki insanın hakikate ulaşması için bilgiye, bilgi elde etmek için de düşünmeye ihtiyacı vardır. Ayette de belirtildiği gibi insanın kendisine gönderilen delillerle hakikati görmesi ve iman etmesi lehine, aksini yapması ise aleyhinedir. İnsanın bu olumlu ve olumsuz sonuçtan hangisi ile karşılaşacağı, kendisine gönderilen delillere karşı göstereceği tutuma dair tercihine bağlıdır. Hakikati bildiren delilleri görmezden gelmek insanı kötü akibete sürükleyecek, onlar üzerinde düşünmek ise kişiyi hakkı kavramaya ve imana yöneltecek, dolayısıyla hidayete ve kurtuluşa vesile olacaktır. Bu nedenle Kur'ân düşünmeye önem vermiş ve pek çok ayetinde insanları düşünmeye teşvik etmiştir.

5) Salih Aydın, *İslam Düşüncesine Giriş*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

6) Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1981, C. 13, s. 140.

7) Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fatma Yûsuf Heymî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2004, C. 2, s. 157.

Kur'ân'da düşünme eylemi, 'nazar'⁸, 'i'tibar'⁹, 'tefekür'¹⁰, 'tedebbür'¹¹, 'tezekkür'¹² ve 'ta'akkul'¹³ kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu kavramların manalarında nüanslar olmakla birlikte düşünme eylemine dair esas vurgulanması gereken nokta, Kur'ân'ın bu kavramları pek çok ayette vurgulayarak düşünmeye verdiği önemi bildirmesi, buna ila- veten onun biçimi, hareket noktaları ve gayesine dair telkinleridir. İnsana düşünmesi gerektiğini hatırlatan ve düşünmeye teşvik eden ayetlere bir bütün olarak bakıldığında, düşünmenin bir ibadet ve kulluk görevi olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. İnsanın üzerinde düşünmesinin istendiği konular ise başta kendisine gönderilen ilâhî mesaj olmak üzere bu mesajın içeriğindeki delil ve işaretler ışığında Allah-âlem, âlem-insan, Allah- insan ilişkisidir.¹⁴

Dinin ve dolayısıyla Kur'ân'ın akli önemsemediği, çeşitli emir ve yasaklarla insanları hem davranış hem de düşünce bazında kısıtlayarak insan düşüncesini uyuşturduğu ve insanın özgürlüğünü sınırladığına dair ortaya atılan bazı iddialar gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Bilakis Kur'ân, özellikle imanla ilgili meseleleri zikrettiği ayetlerde konuyla ilgili deliller getirerek insanları düşünmeye yönlendirmekte ve onlardan bu delilleri değerlendirecek aklî bir çıkarım yapmalarını istemektedir. Kendisine sunulan delilleri değerlendirmek ve ulaşılan sonuçları kabul yahut red etmek tamamen insanın özgür iradesine bırakılmıştır. Büyük İslam düşünürlerinden İbn Rüşd, Kur'ân'da yer alan 'nazar' ve 'i'tibar' kavramları ile şeriattın insanları hem aklî hem de şer'î olarak mevcûdat üzerinde düşünmeye davet ettiğini, bu nedenle düşünme eyleminin şeriatta vâcib yahut mendûb olarak kabul edilmesi gerektiği görüşündedir.¹⁵

Kur'ân insanları sadece düşünmeye davet ve teşvik etmekle kalmamakta, aynı zamanda insanlara doğru düşünmenin ne şekilde yapılacağını da öğretmektedir. Kur'ân'ın doğru düşünmeyi insanlara öğretirken kullandığı yöntemlerden birisi de sorgulamadır. Çünkü düşünme sorgulamayla başlar ve doğru sorulan sorular insanın hakikati idrâk etmesine yardım eder.¹⁶ Kur'ân'ın insanları sorgulamaya yönlendirmesindeki hedefi, onların yalnızca şüphe etmek ve eleştiride bulunmak için sorgulamada bulunmaları değildir.

8) 7/el-A'râf/185; 88/el-Gâşiyeh/17.

9) 59/el-Haşr/2.

10) 3/Âl-i 'İmrân/191.

11) 4/en-Nisâ/82; 23/el-Mü'minûn/68; 38/Şâd/29; 47/Muhammed/24.

12) 3/Âl-i 'İmrân/7; 6/el-En'âm/80, 126; 11/Hûd/30.

13) 2/el-Bakara/73, 164; 10/Yûnus/100, 22/el-Hacc/46.

14) İhsan Kutluer, "Düşünme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, C. 10, s. 53.

15) Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Faşlü'l-makâl fî mâ beyne'l-hikme ve's-şerî'a mine'l-ittisâl*, thk. Elbîr Nasrî Nâdir, Dâru'l-meşrik, Beyrut, 1986, s. 27-28.

16) Harun Savut, "Kur'an'ın Muhataplarına Yöneltilmiş Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı", *Uluslararası Kritik ve Analitik Düşünce Sempozyumu*, 10 Nisan 2015 Sakarya, Akademik Platform, s. 179.

Kur'ân'ın bu husustaki gayesi insanın hakikati bulması ve ona teslim olmasıdır.¹⁷ İnsanın kendisine verilen delil ve işaretleri sorgulayarak hakikati bulması süreci içerisinde şüphe etmenin de yeri bulunmaktadır. “Ancak bu şüphe insanı hakikatten uzaklaştıran ve huzursuzluk kaynağı olan şüphe değil, doğru bilgiye ulaşmak için temel bir esas olarak kabul edilen metodik şüphedir.”¹⁸ Dolayısıyla Kur'ân'ın insanı yönelttiği sorgulayıcı yaklaşım ve eleştirel düşünce, insanın hakikate ulaşmasında kilit bir noktada bulunmaktadır.

Eleştirel Düşünce

Bir müslüman, kendisine gönderilen vahye iman etmekle birlikte insan olmasının doğal bir sonucu olarak kendisine verilen bilgilerin doğruluğunu sorgular, onların dayandığı temeli ve kanıtları öğrenmeye ihtiyaç duyar. İlâhî mesaj içerisinde yer alan iman esaslarının, bilgilerin ve emredilen-yasaklanan eylemlerin nedenini/nasılını sorgulamak, bunların herhangi bir şüpheye yer bırakmadan kabul edilmesinin, içselleştirilmesinin ve pratik hayata tatbik edilmesinin ilk ve en önemli adımıdır.

Bir konuya dair araştırma yapılırken konu ile ilgili bilgilerin değerlendirilmesi ve onlardan özgün bir sonuç çıkarılması için gerekli olan faktörlerden belki de en önemlisi eleştirel düşünce ve sorgulayıcı yaklaşımdır. “Eleştirel düşünme, bireylerin amaçlı olarak ve kendi kontrolleri altında yaptıkları, alışılmış olanın ve kalıpların tekrarının engellendiği, önyargıların, varsayımların ve sunulan her türlü bilginin sınıandığı, değerlendirildiği, yargılandığı ve farklı yönlerinin, açılımlarının, anlamlarının ve sonuçlarının tartışıldığı, fikirlerin çözümlenip değerlendirildiği, akıl yürütme, mantık ve karşılaştırmanın kullanıldığı ve sonucunda belirli fikirlere, kuramlara veya davranışlara varılan düşünme biçimi” olarak tarif edilebilir.¹⁹ Özetle eleştirel düşünce, “bireyin ne yapacağına ve neye inanacağına karar vermesi için çözümleyici ve değerlendirmeye yönelik bilinçli olarak yargıda bulunması”dır.²⁰

Eleştirel düşüncenin anlam alanını karşılamaya en yakın Kur'ânî kavram ‘tefekkür’dür. Tefekkür, işlerin hakikatine ulaşmak için onları irdelemek ve araştırmak, kalbin deliller hakkında fikir yürütmesi anlamlarına gelmektedir.²¹ “Tefekkür, basitten karmaşığa, özelden genele, değersiz olandan değerli olana bir intikal, bir seyr-ü seferdir. Tefekkür kavramı, manevî unsurlar için okuma, öğrenme, fikir yürütme, akletme ve düşünme ma-

17) Muhammed Çelik, *Kur'an'ın İnkna Hususiyeti*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 2006, s. 259-265.

18) Nazım Bayrakdar ve diğer., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2017, s. 18.

19) İpek Gürkaynak ve diğer., *Eleştirel Düşünme*, Eğitim Reformu Girişimi, İstanbul 2003, s. 7.

20) Ranno Susan Evancho, *Critical Thinking Skills and Dispositions of the Undergraduate Baccalaureate Nursing Student*, Master's Thesis, Southern Connecticut State University, 2000, s. 2.

21) Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-'Askerî, *el-Furûk fi'l-luğa*, Dâru'l-âfâki'l-cedide, Beyrut, 1980, s. 67; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2002, s. 643.

nalarına gelirken; maddî unsurlar için ise araştırma, inceleme, gözlem yapma, deney ve tecrübeyle mahiyetini anlama, fizikî ilimlerde söz sahibi olma ve onlardan yararlanarak o fikrî hareketi salt düşünce planından, ilim sahnesine çıkarmak olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla tefekkür, bilgiyi artırır; artan bilgi de yakînî bilgiye yol açabilir. Bu yakînî bilgi, bilinenen bilinmeyenin keşfine ve itmi'nâne yani kalbî doygunluğa yol açar.”²² İnsan Kur'ân'ın kendisine verdiği bilgilere eleştirel ve sorgulayıcı bir tavırla yaklaştığında ve kendisine gösterilen delillerin işaret ettiği hakikate ulaşmak için tefekkür ettiğinde inanç esaslarını akli ile de destekleme imkânına sahip olur. Hz. İbrahim'in Allah'tan ölüleri nasıl dirilteceğini göstermesini istemesi, Allah'ın ona “Yoksa inanmadın mı?” demesi üzerine “İnanırım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim).” diyerek cevap vermesi²³, bu durum için gösterilebilecek çarpıcı bir örnektir. Peşinen inanılan esasların akli verilerle de onaylanması insanı kalbî açıdan da tatmin edecek ve imanının köklerinin sağlamlaşmasına vesile olacaktır. İnsanın ulaşması beklenen tahkîkî iman seviyesi, vahiy-akıl mutabakatı ile sahip olunan iman olsa gerektir.

Aile ve çevrenin etkisi ve yönlendirmesiyle kabul edilen inançlar bir bakıma kişinin kendine ait olmamaktadırlar. Zira bu inançlar başkalarının söz ve telkinlerini, doğruluğu ve gerçekliği sorgulanmaksızın hüccetsiz ve delilsiz olarak kabul etmeye dayalıdır ki bu nedenle bu tür inanca ‘taklîdî iman’ denilmiştir.²⁴ Mümin bir bireyin sahip olması istenen ise ‘tahkîkî iman’dır. Kişilerin dînî fikir ve kanaatlerinin taklitten kurtularak tahkîk seviyesine gelmesi, ciddi bir düşünce süreciyle gerçekleşebilir. İmanın başlangıcının genellikle taklit ile olduğunu söyleyen Gazzâlî, taklit derecesinden sonra ilim derecesinin bulunduğu ve bu noktada insanın inancını makul gerekçelere dayandırma ihtiyacı duyduğu görüşündedir. Sahip olunan inançları temellendirecek deliller arama safhası, dînî hayatın derinlik kazandığı bir dönemdir.²⁵ Bu dönemde insan, inandığı değerlerin kendisine sunduğu delilleri sorgulayarak onların hakikatine vâkıf olma imkânına sahip olacak ve dolayısıyla imanı tahkik mertebesine yaklaşıacaktır. Nitekim pek çok İslam âlimi çeşitli düşünce yöntemleri kullanmışlar ve böylece dînî konular hakkında tahkîke ulaşma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Kur'ân'da Eleştirel Düşünce

Kur'ân'da açıkça olmasa bile zımnen eleştirel düşüncenin önemine işaret eden ayetler bulunmaktadır. “Onlar göklerdeki ve yerdeki sınırsız hükümler ve nizama, Allah'ın

22) Musa Bilgiz, “Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, C. 1, S. 3, s. 66-67.

23) 2/el-Bakara/260.

24) Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1983, s. 64.

25) Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Kitâbü'l-Erba'în fî usûli'd-dîn*, thk. Abdullah Abdulhamîd Urvânî, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2003, s. 70-71; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002, s. 21.

yarattığı herhangi bir şeye, ecellerinin yaklaşmış olabileceğine hiç bakmadılar mı? Peki, bundan sonra artık hangi söze inanacaklar?" (7/el-A'raf/185) ayetinde insanların, Allah'ın kâinata koyduğu düzene ve onun üzerindeki mutlak hâkimiyetine bakması istenmektedir. Bu bakış elbette sathî bir bakış değil, derinlemesine bir bakış olmalıdır. İnsanın bu ayette gösterilen işaretlerle kendisine verilmek istenen mesajı tam manasıyla idrâk edebilmesi ancak evrendeki işleyiş düzenini sorgulayarak, onun nedeni ve nasılı üzerinde fikir yürütterek mümkün olabilir.

Eleştirel düşüncenin en önemli iki ögesi gözlem ve muhâkemedir. Gözlem hem fiili olarak yapılan incelemeyi hem de konu ile ilgili bilgilerin toplanma sürecini ifade eder. Düşünceye eleştirel niteliğini kazandıran, müşahede edilen olaylar ve elde edilen bilgiler çerçevesinde bir inancın veya hükmün arkasındaki sebebin tespit edilmesi ve değerlendirilmesidir. Bunun sonucunda kişi, bir inanç, emir ya da yasak hakkındaki hükmü kabul mü red mi edeceğine karar verir. Bu süreç içerisinde yer alması gereken en mühim husus soru sormaktır. Kur'ân insanlara pek çok temsil ve örnekler vermiş ve bunlarda akıl sahipleri için ibretler olduğunu bildirmiştir.²⁶ Bu ibretlere ulaşmak ise verilen temsil ve örnekler hakkında soru sormakla mümkün olacaktır. Örneğin el-Gâşiye suresi 17. ayette Allah, "İnsanlar devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?" buyurmaktadır. Elbette burada insandan istenen deveye gözü ile bakarak onun fizikî özelliklerini müşahede etmesi değil, Allah'ın göstermiş olduğu bu örnek hakkında sorular sorarak verilmek istenen mesajı ve gösterilmek istenen hakikate ulaşmasıdır. Ayette yer alan 'nazar' kavramı ile nasıl bir bakış kast edilmiştir? Allah insanın dikkatini bir hayvanın yaratılışına yönelterek ne murâd etmektedir? Devenin yaratılışına bakmak hangi hakikatleri ortaya çıkaracaktır ve bu hakikatler insanın inanç dünyasına nasıl bir katkı sağlayacaktır? Bu ayette Allah sadece devenin yaratılışına mı dikkat çekmektedir? İnsanlar diğer hayvanların yaratılışına bakarak da deve örneği ile ulaşabilecekleri hakikatlere ulaşabilirler mi? Bu ayet ile insanlara verilmek istenen mesajı ve ibrete ulaşılması, ancak bu ve benzeri sorulara verilecek ikna edici cevaplarla mümkün olacaktır.²⁷ Dolayısıyla Allah'ın insanlara vermiş olduğu örneklerden ve temsillerden yararlanmanın yegâne yolu öncelikle onlar hakkında sorular sormak ve bu soruların cevaplarını araştırmaktır. Allah Kur'ân-ı Kerîm'de "İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?" (41/Fuşşilet/53) buyurarak hem kendi varlığında hem de dış dünyasında insana işaretler/deliller verildiğini bildirmiştir. İnsanın yapması gereken, eleştirel düşünce yardımıyla bu işaretlerle ilgili kritik soruları tespit etmesi ve bu soruların cevaplarını arama gayreti içinde olmasıdır.

Hız. İbrahim'in, Allah'ın varlığı ve birliği hakikatine ulaşmak için kullandığı yöntemi bildiren şu ayetler, dinde ve bilhassa Allah'a iman konusunda eleştirel düşüncenin gerekliliğine işaret etmektedir: "İşte böylece İbrahim'e göklerdeki ve yerdeki hükümranlığı ve

26) 3/Âl-i İmrân/13, 49; 6/el-En'âm/99; 10/Yûnus/67, 101; 12/Yûsuf/7; 13/er-Ra'd/3-4; 16/en-Nahl/65-69, 79; 24/en-Nûr/44; 27/en-Neml/86; 30/er-Rûm/21; 32/es-Secde/26; 39/ez-Zümer/42, 52; 45/el-Câsiye/4.

27) Nazım Bayrakdar, "Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Çâşiye Suresi 17. Ayet Örneği)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, C. 6, S. 3, s. 2005-2006.

nizamı gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun. Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. ‘İşte Rabbim!’ dedi. Yıldız batınca da ‘Ben öyle batanları sevmem.’ dedi. Ay’ı doğarken görünce ‘İşte Rabbim!’ dedi. Ay da batınca, ‘Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse, mutlaka ben de sapıklardan olurum.’ dedi. Güneşi doğarken görünce ‘İşte benim Rabbim! Bu daha büyük.’ dedi. O da batınca (kavmine dönüp), ‘Ey kavmim! Ben sizin Allah’a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben, Allah’a ortak koşanlardan değilim.’ dedi.” (6/el-En’âm/75-79) Bu ayetlerde Hz. İbrahim, kavminin mensub olduğu Sâbiîlik dininin ilah olarak kabul ederek taptığı güneş, ay, yıldızlar ve bunları sembolize eden putlara olan inancı sorgulamaktadır. Hz. İbrahim bu sorgulamaya girişmeden önce de muhtemelen tevhid ehlinde idi. Bununla beraber o, kavminin inancındaki yanlışlığı görmüş ve onları yanlış yolda olduklarına ikna etmek için bu sorgulama faaliyetine başlamıştır. Hz. İbrahim’in kavminin inançlarını sorgularken eleştirel düşüncüyü kullandığı görülmektedir. Şöyle ki o, ilk başta Rabbi olarak kabul ettiği yıldızdan daha büyük görünen ayı, daha sonra da aydan büyük görünen güneşi görünce büyük olanın yanında küçük olanın hükmü kalmayacağından hareketle öncekilerin rab olduğuna dair düşüncesini terk etmiştir. Diğer yandan batan ve yok olan bir şeyin Rab olamayacağı düşüncesi de eleştirel bakış açısının bir sonucuudur. Zira Rab olarak kabul edilebilecek bir varlık, varlığı kesintiye uğramayan ve kendisinden yüce bir şeyin olmadığı varlıktır. Hz. İbrahim bu sorgulayıcı yaklaşımın bir sonucu olarak gökleri ve yeri yaratan Allah’ın varlığına iman etmiş ve bu çıkarımını kavmine ilan ederek onların şirk karışmış imanlarının batıl olduğunu aklî olarak ortaya koymuştur.

Hz. İbrahim’in, şu ayetlerde de kavmini bâtil olan inaçlarını eleştirmeye ve sorgulamaya yönlendirdiği görülmektedir: “(Resûlüm!) Onlara İbrahim’in haberini de naklet. Hani o, babasına ve kavmine, ‘Neye tapıyorsunuz?’ diye sormuştu. ‘Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz.’ diye karşılık vermişlerdi. İbrahim: ‘Peki siz onlara dua ettiğiniz zaman sizi duyarlar mı? Size bir fayda veya zarar verirler mi?’ demişti. ‘Hayır, ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk.’ dediler. İbrahim dedi ki, ‘Peki siz, sizin ve babalarınızın taptığı şeylerin ne olduğunu hiç düşünmediniz mi?’” (26/eş-Şu’arâ/69-76) Bu ayetlerde Hz. İbrahim, kavminin inançlarının gerçek bir bilgiye değil atadan gelen inancın sorgulanmaksızın taklid edilmesine dayandığını onlara bildirmekte ve inancın taklid ile değil sorgulanarak sahip olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu pasajda dikkat çeken bir diğer husus, Hz. İbrahim’in putların ilah olamayacağını kavmine ispat etmek için onlara sorduğu “Peki siz onlara dua ettiğiniz zaman sizi duyarlar mı? Size bir fayda veya zarar verirler mi?” sorusudur. Hz. İbrahim’in bu sorusu, putperest kavmini eleştirel düşünceye sevk etmeyi amaçlamaktadır. Zira gerçek bir ilah kendisine yapılan ibadetleri ve duaları bilir, her şeye gücü yeter ve dolayısıyla kullarına fayda yahut zarar verebilir. Onların taptukları ise bu özelliklerin hiçbirine sahip değildirler. Bu özelliklere sahip olmayan ise tapılmaya layık olamaz. Ne var ki Hz. İbrahim’in kavmi böyle bir akıl yürütme ve eleştirel bakış açısına sahip olmaktan uzak oldukları için imanlarını hakikat değil taklid üzerine kurmuşlar, atalarının yanlış bir yol tutmuş olabilecekleri ihtimalini akıllarına getirmeden onlardan gördüklerini devam ettirmişler ve böylece batıl bir inancın ısrarlı savunucuları olmuşlardır.

“Hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.” (4/en-Nisâ/82) ayetinde Allah, Kur’an üzerinde gerektiği gibi düşünmemeleri nedeniyle insanları kınamakta ve onun ilâhî bir mesaj olduğunu idrâk etmeleri için Kur’an’da herhangi bir çelişki bulamayacaklarını örnek göstermektedir. Bu örneklendirmenin, insanları inançları hakkında eleştirel düşünceye sevk etmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Zira bu örnek, Hz. Peygamber’e indirilen vahyin ilâhî olmadığı iddiasında olan müşriklerden sanki şöyle düşüncelerini istemektedir: “Muhammed’in getirdiği mesaj ya gerçekten Allah tarafından gelmiştir ya da bizim iddia ettiğimiz gibi kendi uydurması veya birilerinden öğrendiği sözlerden ibarettir. Onun söyledikleri eğer Allah’tan gelen bir vahiy ise içerisinde hiçbir tutarsızlık bulunmaması gerekir. Diğer yandan onun bize tebliğ ettikleri kendi sözleri veya başkalarından öğrendikleri bir takım sözlerden ibaretse, bu durumda içinde çelişkiler ve hatalı bilgiler bulunması kaçınılmaz olacaktır. Zira hiçbir insan, eğer peygamber değilse, hatadan ve yanlıştan münezzehe olmadığı gibi her şeyin doğrusunu bilme imkânına da sahip değildir. Bize tebliğ edilenlerde herhangi yanlış bir bilgi ve tutarsızlık olmadığına göre demek ki bunlar onun kendi sözleri değil, hakikaten Allah tarafından indirilmiş vahiydir.” Görüldüğü gibi kişinin sahip olduğu inanç ve değerlere eleştirel ve objektif bir bakış açısıyla yaklaşması, hatasını anlaması ve yanlıştan dönmesi için son derece önemli bir adımdır. Aynı durum, “Andolsun, eğer onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan elbette, ‘Allah!’ derler. De ki: ‘Peki söyleyin bakalım? Allah’ı bırakıp da ibadet ettikleriniz var ya; eğer Allah bana herhangi bir zarar dokundurmak isterse, onlar Allah’ın dokundurduğu zararı kaldıracabilirler mi? Yahut Allah bana bir rahmet dilese, onlar O’nun rahmetini engelleyebilirler mi?’ De ki: ‘Allah bana yeter. Tevekkül edenler ancak O’na tevekkül ederler.’” (39/ez-Zümer/38) ayetinde de görülmektedir. Bu ayette, Allah’ı yerin ve göklerin yaratıcısı olarak kabul etmekle birlikte ona ortak koşmaya devam eden müşriklerin içinde bulunduğu çelişki ortaya konulmuş ve onların içinde buldukları yanlış inançlara eleştirel bir şekilde yaklaşmaları istenmiştir.²⁸

“Nice memleketler vardı ki, zulüm yaparlarken biz onları yok ettik. Artık damları çökmüş, duvarları üzerine yıkılmıştır. (Geride) Nice terkedilmiş kuyularla bomboş kalmış yüksek saraylar (bırakılmıştır). Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? Gerçek şu ki sadece gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) de kör olur.” (22/el-Hacc/45-46). Bu ayetler insanların, geçmişte yaşamış insan toplulukları ve medeniyetlerin yaşadıklarına bakarak kötülükleri nedeniyle helâk olmuş kavimlerin durumundan ibret almaları gerektiğini bildirmektedir. Tarihi doğru okumak, geçmişte yapılan hataları tekrar etmemek bireysel ve toplumsal terakkî için son derece önemlidir. Ancak hataların tekrar edilmemesi, öncelikle onların hata olarak tespit edilip kabul edilmesine bağlıdır ki bunu sağlayacak olan da eleştirel düşüncedir.

“Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek hatta onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise ‘Allah böyle misal vermekle ne

28) Benzer örnekler için bkz. 29/el-‘Ankebût/61, 63; 31/Loqmân/25-30; 43/ez-Zuhruf/9-15, 87.

demek istedi?’ derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır.” (2/el-Bakara/26) ayeti de, eleştirel düşünceden yoksun olan kimselerin Allah’ın kendilerine gönderdiği mesajı tam olarak anlayamadıklarını haber vermektedir. Bu ayetin, Kur’ân’da bahsi geçen örümcek ve sivrisinek misallerine karşı çıkan müşrikler ve dalâlet ehline cevap olarak indirildiği nakledilmiştir. 22/el-Hacc/73 ve 29/el-‘Ankebût/41 ayetlerinde Allah kendisinden başkasını dost edinenlerin durumunu örümcek ağından yapılmış eve sığınan kimselere benzetmiş, kendilerine tapınılan putların bir sinek bile yaratamayacağını, sinek onlardan bir şey koparıp alsa onu geri almaya güç yetiremeyeceklerini beyân etmiştir. Bu misalleri duyan müşrikler “Sinek ve örümcek nasıl olur da burada zikredilir? Allah bunları zikretmekle neyi kast etmiş olabilir?” demişler ve onların bu hayretlerine karşılık olarak bu ayet nâzil olmuştur.²⁹ Başka bir rivayete göre ise Allah kitabında örümcek ve sivrisinekten misaller getirince Yahûdîler alaycı bir tavırla bunun Allah’ın sözlerine hiç benzemediğini söylemişler ve bunun üzerine bu ayet indirilmiştir.³⁰ Görüldüğü gibi müşrikler ve Yahûdîler Allah’ın kendilerine vermiş olduğu bu misalleri sorgulamak ve bunlarla kendilerine nasıl bir mesaj verilmek istendiğini araştırmak yerine bu örnekleri anlamazdan gelmişler, hatta bu örneklerin içinde bulunduğu mesajın Allah’a ait olamayacağı çıkarımında bulunmuşlardır. Hâlbuki Kur’ân’da yer alan temsiller nüzûl sebebine konu olan kimselerde olduğu gibi inkârâ öncül olmak için değil, ilim sahiplerinin akıllarını kullanarak onlardan ibret almaları³¹ ve insanların kendileri üzerinde tefekkür etmeleri için³² verilmiştir.

Kendisine gönderilen ilâhî mesajda bu temsillerle karşılaşan kimsenin yapması gereken, bu örneklerle Allah’ın hangi hakikati kendisine bildirmek istediğini tespit etmek için bunlar üzerinde tefekkür etmektir. Örümcek ve sivrisinek temsillerinin geçtiği ayetler üzerinde düşünüldüğünde Allah’tan başka tapınılan şeylerin kendilerine verilen zararı engellemekten dahi aciz oldukları, Allah’tan başkasını dost edinenin hüsrana uğrayacağı, dolayısıyla yegâne yaratıcı, kudret sahibi ve kendisine dayanılması gerekenin Allah olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte bu misallere eleştirel bir biçimde yaklaşarak onların medlûlü üzerinde düşünmek yerine sığ bir yaklaşımla onları hafife almak ve Allah kelâmı olmaya yakıştırmamak, en hafif tabiriyle ilâhî mesajı iskalamak anlamına gelecektir. Nitekim mezkûr ayetin sonunda belirtildiği gibi Allah bu temsillerle pek çok kimseye hidayet vermekte birçoklarını ise dalâlette bırakmaktadır. Öyle olmalı ki bu misallerle hidayete ulaşanlar, onlar üzerinde tefekkür eden, onları sorgulayan ve temsil ettikleri hakikati bulma gayreti içinde olanlar, dalâlette kalanlar ise onları hafife alarak üzerlerinde zihni bir çaba göstermedikleri gibi aksine bunları inkârlarına mesned kılmaya çalışmışlardır.

“Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah’ın hidayete erdirdiği kimselerdir. Akıl/sağduyu sahibi olanlar işte onlardır.” (39/ez-Zümer/18) ayeti de

29) et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, C. 1, s. 424-425.

30) el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, C. 1, s. 363.

31) 29/el-‘Ankebût/43.

32) 59/el-Haşr/21.

eleştirel düşüncenin önemini vecîz bir şekilde ifade etmesinin yanında fikirlerin özgür düşünce ortamında tartışılabilmesi gerektiğine işaret etmesi bakımından da dikkat çekicidir. Nitekim sözün dinlenilebilmesi için öncelikle onun özgür bir ortamda ifade edilebilmesi gerekir. “Eğer sözünüzde doğru iseniz delillerinizi getirin.” (2/el-Bakara/111, 21/el-Enbiyâ’/64, 27/en-Neml/64) ve “Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış.” (16/en-Nahl/125) ayetlerinden de anlaşılacağı üzere Kur’ân özgür düşünce ve tartışma ortamında doğruluğu iddia edilen fikirlerin delil getirilerek temellendirilmesini istemektedir. Dolayısıyla Kur’ân, kendi ilkelerine uygun olsun ya da olmasın fikirlerin serbestçe ortaya konulması hususunda herhangi bir sınır getirmemektedir. Râzî bu ayeti, tefekkür ve istidlâlde bulunmanın farz olduğu şeklinde yorumlamıştır. Zira sözün/düşüncenin en güzelini seçip almak sadece duyup dinlemekle mümkün olmaz. “Onlar bütün sözleri/görüşleri dinlerler” ifadesi, bu işin herkes için müşterek olduğuna delâlet etmektedir. Bu durumda sözlerin/görüşlerin en güzelini diğerlerinden ayırmanın duyup dinleme ile değil tefekkür ederek ve akli delilleri kullanarak sağlanılabileceği sabit olmuş olur. Bu da Allah’ın övgüsüne ve hidayetine mazhar olmanın; aklın sunduğu delillere (hüccetü’l-‘akl) uymak, düşünce sistemini eleştirel yaklaşım (nazar) ve mantıksal çıkarım (istidlâl) üzerine bina etmekle mümkün olacağına delâlet eder.³³ Burada Allah’ın hidayete müjdelemesine mazhar olanlar, ortaya konulan bu düşüncelerin hepsini dinleyip onları sorguladıktan ve eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra onların en güzelini kabul eden ve ona tâbî olanlardır ki bu kişiler ayetin sonunda ‘akıl sahipleri’ olarak nitelenmişlerdir. Anlaşılmaktadır ki akıl yetisine sahip insan, özgürce ortaya konulmuş düşünceler karşısında bu özelliğini kullanarak onların en iyisini tespit etmek ve ona uymakla hidayete ulaşabilecektir.

İnsan her ne kadar inanç ve düşünce sistemini oluşturmada akli delilleri, eleştirel yaklaşımı ve mantıksal çıkarımı kullansa da çeşitli faktörler nedeni ile her zaman doğru sonuca ulaşamayabilir yahut ulaştığı sonuç doğru dahi olsa onu kabul etmeyebilir. Sahip olduğu özgür irade ve seçme hürriyeti insana bu hakkı tanımaktadır. Ancak insanın seçme hürriyetine sahip olması, yaptığı seçimlerin sorumluluğunu yüklenmesi ve sonuçlarını kabul etmesi anlamına gelmektedir. “Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder.” (76/el-İnsân/3) ve “Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur.” (17/el-İsrâ’/15) ayetleri aklını kullanarak seçme özgürlüğüne sahip olan insanın, aynı zamanda eylem özgürlüğüne de sahip olduğunu bildirmektedir. “Düşünce özgürlüğü davranış özgürlüğünün de temelidir. İnsan bu özgürlüğünü lehinde de kullanabilir, aleyhinde de. Bu noktada insanı değerli kılan şey özgür iradesini, doğru- dan, faydadan, kaliteden, gerçekten yana kullanarak ilahî bilgiye bağlanmasıdır.”³⁴

33) er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, C. 26, s. 261.

34) Hamit Er, “Kur’ân’a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2001, S. 8, s. 180.

Sonuç

İnsanlar için hidayet rehberi olarak gönderilen Kur’ân, bu işlevini yerine getirmek üzere insana çeşitli bilgiler vermiş ve ondan, bu bilgilerden yararlanarak inanç dünyasını doğru bir şekilde bina etmesini ve hayatını yaratılış amacına ve yaratıcısının muradına uygun bir şekilde geçirmesini istemiştir. Akıl sahibi bir varlık olarak insan, potansiyel olarak kendisine verilen bu bilgileri değerlendirme, onların hakikatini bir noktaya kadar da olsa tespit edebilme ve sahip olduğu bilgilerden yeni bilgiler üretebilme özelliğine sahiptir. Kur’ân insandan, potansiyel olarak sahip olduğu bu özelliği harekete geçirmesini, sahip olduğu aklı işlevsel kılmasını ve ilâhî mesajda kendisine verilen bilgileri, gösterilen delilleri, temsil ve örneklerin hakikatini sorgulamasını istemektedir. Bu isteğin gayesi, insanın taklîdî olarak inandığı şeylerin hakikatine ulaşarak inancını aklı ile desteklemesi ve böylece tahkîkî imana sahip olmasıdır. Bu sonuca ulaşmanın yolu ise nitelikli düşünmedir.

Düşünce Kur’ân’ın çeşitli ayetlerinde nüanslar içeren farklı kavramlarla zikredilmiş ve insan hem kendisine ilâhî yolla ulaştırılmış mesajdaki hem de yaşadığı çevredeki delil ve işaretler üzerinde düşünmeye davet edilmiştir. Bu düşünme elbetteki sathî bir düşünme değil, varılmak istenen sonuca ulaşabilmek için derinlemesine bir düşünme olmalıdır. Düşünceye bu niteliği verecek olan ise gözlem, eleştirme, sorgulama ve muhâkemedir. İnsanın sahip olduğu bilgilerden ve kendisine gösterilen delillerden hakikate ulaşacak yolu bulması, onları eleştiri süzgecinden geçirmesi, onların nedenini ve nasılımı sorgulamasıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle eleştirel düşünce, Kur’ân’ın hakikate ulaşabilmeleri için insanları davet ettiği düşünme eyleminin gözardı edilmemesi gereken en önemli unsurlarından birisidir.

İlim ve hikmeti aramak her müminin en önemli görevlerindedir. Bu ise derinlemesine araştırma, sorgulama ve tefekkür ile gerçekleşir. Özgür ve eleştirel düşünceye son derece önem veren İslam dininin oluşturmayı amaçladığı insan modeli taklit eden değil, ilâhî mesajda kendisine sunulan delil ve örnekler üzerinde tefekkür edip onları eleştirel bir biçimde sorgulayarak inancını temellendiren insandır.

Kaynakça

- el-‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûk fi'l-luğa*. Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedide, 1980.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002.
- Aydın, Salih. *İslam Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bayrakdar, Nazım, Nurullah Denizler, Mahmut Avcı, Serdar Saygılı. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017.
- Bayrakdar, Nazım. “*Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Çaşiye Suresi 17. Ayet Örneği)*”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 2017. C. 6, S. 3. ss. 1998-2018.

- Bilgiz, Musa. “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 2012. C. 1, S. 3. ss. 53-86.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta’rifât*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.
- Çelik, Muhammed. *Kur’an’ın İkna Hususiyeti*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 2006.
- Denizer, Nurullah, Nazım Bayrakdar, Serdar Saygılı, Mahmut Avcı. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla İnanç-Eylem Tutarlılığı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Er, Hamit. “Kur’ân’a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 2001. S. 8. ss. 177-181.
- Evancho, Ranno Susan. *Critical Thinking Skills and Dispositions of the Undergraduate Baccalaureate Nursing Student*. Master’s Thesis, Southern Connecticut State University, 2000.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Kitâbü'l-Erba'in fî uşûli'd-dîn*. Thk. Abdullah Abdulhamîd Urvânî. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2003.
- Gürkaynak, İpek, Füsün Üstel, Sami Gülgöz. *Eleştirel Düşünme*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2003.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Faşlü'l-makâl fî mâ beyne'l-hikme ve's-şerî'a mine'l-ittisâl*. Thk. Elbîr Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur’ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2002.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2006.
- Kutluer, İhsan. “Düşünme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10 ss. 53-57. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Thk. Fatma Yûsuf Heymî, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2004.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Daru'l-fıkr, 1981.
- Savut, Harun. “Kur’an’ın Muhataplarına Yöneltiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”. *Uluslararası Kritik ve Analitik Düşünce Sempozyumu*. 10 Nisan 2015 Sakarya. ss. 178-188. Akademik Platform.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur’ân*. Thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî. Kahire: Dâr-u hicr, 2001.